

BESSARIONIS

EPISCOPI TUSCULANI, S. R. E. CARDINALIS

OPERA

DE MARCI EPHESII CAPITIBUS SYLLOGISTICIS
EORUMQUE REFUTATIONE GEORGIO SCHOLARIO
ET BESSARIONE AUCTORIBUS

MONITUM.

I. Marci Eugenici, cujus ex historia concilii Florentini satis notum est nomen, cujusque innumera fere recensentur polemica contra Latinos scripta (1), *sylogistica capita* non uno titulo reliquis ejusdem libris sunt præstantiora, et in primis, ad theologiam de Spiritu sancti processionem concertationem quod attinet, multo locupletiora (2). Ea variis in codicibus exstant, modo cum responsionibus Scholarii et Bessarionis conjuncta eisque præmissa, modo seorsim una cum aliis ejusdem tractatibus. Non uno autem ordine ac numero occurrunt in diversis manuscriptis; et satis videtur probabile, hos *sylogismos* bis editos fuisse, adeo ut auctor vel alius quispiam nonnulla posterius addidisse, alia vero vel omisisse vel immutasse videatur. Sane in responsionibus suis Scholarius atque Bessarion numeris suis *sylogismos* indicant, quibus eos præ manibus habuere (3), et tamen in codicibus, ubi seorsim leguntur, discrimen apparet. Exstant, ut de codice Parisiensi Regio 1218 sæc. xv (n. 26) et 1286 sæc. xvi (n. 1) mihi non visis (4) taceam, in eod. Marciano 105, class. II (sign. lxxxviii, 6) sæc. xv, 8, fol. 51 seqq., non tamen integra, et multo plenius in codice Monacensi 236, sæc. xv, chart. 4, f. 290-303 b, ubi 37 capita numerantur. Hoc nos potissimum codice quoad Marci textum usi sumus (5). Ubi vero una cum refutationibus reperiuntur, ibi communiter 38 capita apperent. Generatim in his eadem fere argumenta variis sub formis in scenam prodeunt, ac quæ alii jamdudum unionis adversarii protulerant, ea hic dextero in unum collecta fuere, ita ut facum facere facile possent Græcis suis jam opinionibus occupatis, licet ea omnia argumenta contra Spiritu sancti e Filio processionem speciosiora quam solidiora forent.

II. Hos de processionem Spiritu sancti *sylogismos* adversus Latinos, quos nunc edimus, confutare aggressus est Georgius Scholarius, qui rovero, ut testantur codices, ex his 17 propriis responsionibus est prosecutus, non tamen opus perfecit; quare reliqua capita refellenda

(1) Vide Le Quien *Orientalis Christ.* t. I, p. 692. *Fabric. Biblioth. Gr.*, t. XI, p. 670, ed. Harles.

(2) Commemorat ea capita Hefele de unione Græcæ Ecclesiæ articulo III (*Tuebingen theologische Quartalschrift*, a. 1848, fasc. II, p. 190).

(3) Vide e. gr. infra Scholarium ad Marci cap. 15, ubi ad c. 8 et 10 respicit et manifeste ostendit, eo sibi ordine ad manus venisse Ephesii argumenta, quom codices isti exhibent.

(4) Vide catalog. mss. ed. Paris 1740, I, p. 257. Cf. et p. 274.

(5) Subjicimus tabulam comparativam, quæ ostendat, quo loco apud hos duos Marci adversarios capita in hoc codice una serie prolata reperiuntur.

Co. l. Monac. 236, cap. 1	est Bessar. c. 1
„ „ „ 2	„ Scholar. c. 8.
„ „ „ 3-4	„ „ c. 9-10.
„ „ „ 5	„ „ c. 15.
„ „ „ 6-9 sunt	„ „ c. 11-14.
„ „ „ 10 est	„ „ c. 17.
„ „ „ 11	„ „ c. 5.
„ „ „ 12	deest in refutationibus.
„ „ „ 13 est	Scholar. c. 6.
„ „ „ 14	„ „ c. 7.
„ „ „ 15	„ „ c. 2.
„ „ „ 16	„ „ c. 4.
„ „ „ 17	„ „ c. 16.
„ „ „ 18	„ „ c. 3.
„ „ „ 19	„ „ c. 1.
„ „ „ 20-37 sunt	Bessar. c. 2-19.
	Bessar. c. 20-21.

Bessario cardinalis suscepit rogante Gregorio III Constantinopolitano patriarcha. Verum de Georgio Scholario magna omnino lis est. Duplicem enim Georgium Scholarium, Gennadium ntrumque dictum, post Matthæum Caryophylum (6) et Leonem Allatum (7) plures eruditi (8) statuerunt, alterum unioni deditum, alterum ejusdem infensissimum hostem. Fr. Spanhemius unum tantum admisit, eumque semper unioni refragentem, librosque unioni faventes falso eidem ascriptos censuit. Eusebius Renaudotius (9) hac in re non valde discordans a Richardo Simon (10) pariter unum duntaxat agnoscit Georgium Scholarium, qui primo Florentina decreta promoverit, postmodum vero ea rejecerit, quique monachus factus assumpto Gennadii nomine post captam Byzantinam urbem patriarchalem sedem ascenderit. Hinc deinde sententia plurimi eruditi tum catholici tum acatholici (11) suffragati sunt, ea quo longe probabilior communi calculo est iudicata, licet nonnulla adhuc in Gennadii hujus historia gravissimis tenebris offusa manserint. Id tamen plerique animadvertunt, illum etiam in oppugnandis Latinis magis ad horum doctrinam accessisse, quam ullum e Græcis schismaticis, qui calanum in Occidentales strinxere (12). Hanc dirivoro liton nostram in presentia non est. Id tamen certum est, optimæ notæ codices concorditer sub Georgii Scholarii nomine exhibere septendecim argumentorum Marci refutationem, quorum quatuor nos ipsimet perstravimus, videlicet Vaticanum 1428, f. 128 b, — 175 b, Marcianum 579 (13), Laurentianum XIV, n. 14 plul. x (14) et Monacensem f. 180 a — 222 a. Etiam in codice collegi Græci, quod Romæ est, cum inscriptione teste Allatio (15) nostrum legebatur opus, quæ Scholario illud attribuit, quem tamen, quod alibi non occurrit, Gennadium patriarcham esse dicit (16). Præterea J. Plusiadenus Bessarioni conjunctissimus in nota operi opposita Georgium Scholarium rogante Gregorio tum adhuc protosynkello refutationem eam exarasse testatur (17). Hinc his minime suffragamur, qui hanc refutationem non alicui Georgio Scholario, sed Gregorio Melisseno, postea patriarchæ, ascriben- tam consueverunt (18). Vetat, ne ita statuamus, codicum auctoritas, vetat deinde Plusiadeni testimonium, vetat demum operum ipsorum adinvicem comparatio. Et re sano vera Gregorius magna cum reverentia et perhonorifice cum Marco agit, dum e contra noster refutationum auctor acerbe in eum invehitur; ille nunquam fere dialecticam in subsidium vocat, hic ea vel maxime utitur; ille Patrum duntaxat effatis pugnat, hic pauca admodum et raro eorum proferi testimonia. Ergo non Gregorius patriarcha, sed aliquis Scholarius harum refutationum auctor est. Porro si unus tantum Scholarius admittitur, mirum quidem videri potest, hominem adeo arcto Marco Ephesio post concilium Florentinum conjunctum acerbe adeo cum exagitare potuisse; sed neque id valde movere debet, cum ex Marci ad eundem epistola constet, eaque post synodum scripta (19), Scholarium ad Latinorum partes transisse animumque mutasse, quo tempore sane etiam occurrere ejusdem Ephesii argumentis potuit; imo ex tota pugnandi ratione Scholarii nostri, quæ non eadem est ac reliquorum, qui unionem vindicarunt, argumenta pro identitate cum eo Scholario, qui tres ad commendandam unionem in synodo orationes (20) habuerit et postea mona-

(6) Observat. ad Orat. Georg. Scholar. Labbe, Conc. t. XIII, p. 542 seq.

(7) Allat. De consens. l. III, c. 2, n. 1 seq. p. 939-966; contra Greyghton., p. 93-118.

(8) Sic et Joan. Chr. Amadutius in Præfat. ad Henricum cardinalem Eboracensem ducem, ante Stephanopoli editionem Opp. Demetrii Pepani. Romæ, 1781, t. I, p. xxv, xxx.

(9) Dissert. ad Gennad. homil. de Sacram. Euchar. Paris, 1709.

(10) De la croyance de l'Eglise Orientale, et Critique de la bibliothèque des auteurs ecclés. de M. Dupin, t. I, p. 438.

(11) Cuper in Actis SS., t. I Aug. p. 106, n. 1189. Le Quien, Dissert. I in Joan. Damascen. §§ 59-61, p. xxxv-xxxvii, et Orientis Christ., t. I, p. 514. Heitele l. c. (Quartalschrift 1847. fasc. II, p. 239, n. 4). Fabric. Bibl. Gr. t. XI, p. 349 seq.; t. XII, p. 104.

(12) Le Quien, Or. Christ., t. I, p. 513.

(13) Morelli catalog., p. 309.

(14) Bandini catalog., p. 483.

(15) Allat. c. Greyghton., p. 123.

(16) Inscriptio est: Συλλογισμοὶ κυροῦ Μάρκου τοῦ Ἐδύρου καὶ μητροπολίτου Ἐφέσου κατὰ Λατίνων, καὶ ἀπολογία κυροῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ αὐτὰ.

(17) Nota legitur apud Allatum l. c. p. 124, et in Monac. cod. 27, f. 222 b: Ταῦτα τὰ κεφάλαια ἀντίπερ ὁ σοφώτατος κύριος (scilicet) κύριος Γεώργιος ὁ Σχολάριος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, αἰτήσας τοῦ μακαρίου Γρηγορίου τοῦ πατριάρχου, ὄντος, αὐτοῦ ἐπὶ μεγάλου πρωτοσυγκλήτου ὑπελείφθησαν δὲ καὶ ἄλλα, ἃ οὐκ ἐφύλασεν ἐπεξεργάσασθαι.

(18) Amadutius l. c. p. xxix nota 10. Heitele Dissert. cit. art. III. (Tuebingen theologische Quartalschrift, 1848 fasc. II, p. 199, 197, 199.)

(19) Exstat ea epistola apud Allat. l. c. p. 88 seq., et apud nos accuratius in Marco Ephesio.

(20) Hard., t. IX, p. 459 550. Mursi, t. XXXI, p. 1063 seq.

ebus factus sub Gennadii nomine patriarcha renuntiatus fuerit (21), trahere quis fortasse non incongrue poterit. Antequam Gregorius Constantinopolitanæ Ecclesiæ regimen susciperet, adeoque ante annum 1445, refutationes nostræ exaratae sunt, quo tempore bene adhuc unioni addictus esse potuit Scholarius, qui postea totus Ephesii partes sectatus sempiternum Latinorum dogmati odium juravit (22). Ex eo quoque, quod in hujus refutationis continuatione Bessarion ne ullum quidem verbum habet de labore Scholarii, indicium sumi poterit, ejus nomen tunc Græcis cum Romana Ecclesia unitis invisum et infaustum ob apostasiam fuisse. Si autem vera dicit scriptor codicis ab Allatio citati, qui ait, morte prohibitum fuisse Scholarium, quominus refutationem triginta septem vel octo capitum absolvaret (23), tunc sane duo Scholarii admittendi, cum unus certe adhuc vixerit, quando Gregorio III Romæ rogante Bessarion reliqua capita refutanda suscepit (24). Sed an vera hæc adnotatio dicat, quam Caryophylus (25) sequitur, dubiis adhuc subjacet.

III. Cum, ut diximus, Scholarius imperfectam reliquisset confutationem Marci Eugeni, sive quod mutata sententia in adversas partes transierit, sive quod morte præventus fuerit, alius postea in arenam descendit strenuus pugil ad cooptum opus absolvendam. « Nemini non notus est, ait doctissimus Le Quien (26), Bessarion metropolita Nicææ, genere et patria Trapezuntius (27), qui ad Nicænam sedem proventus est anno circiter 1436 post exactos in monasterio viginti annos. In Italiam venit ad synodum, quæ anno 1438 orientalis Ecclesiæ cum occidentali conciliandæ gratia cogebatur, quæque Ferrariæ primum, deinde Florentiæ habita est. Post multas concertationes, in quibus suorum causam egerat, unionem tandem Ecclesiarum pro virili sua promovit... Constantinopolim reversus fovendæ unioni, quæ Florentiæ sancita erat, operam dedit, quin regiæ hujus urbis patriarcha renuntiatus fuit (28); sed gentiles suos minimo sibi faventes sentiens, honori cedens, in Italiam rediit, ubi ab Eugenio papa IV inter Romanæ Ecclesiæ cardinales est cooptatus (29). A Nicolao V Tusculanus episcopus factus Bononiensem legationem obiit. Paulo II defuncto, præpostera domestici cujusdam sui erga ipsum cura et sollicitudine, pontificatu summo exiit, ad quem omnium cardinalium volis assumebatur. Legatus ad Francorum regem missus id munus infeliciter gessit, brevique subinde anno 1472 Venetiis (30) ætatis suæ 77 decessit. Vir fuit pereruditus, Platonice philosophiæ plus æquo studiosus (31), cujus idcirco memoriæ schismatici nullis non injuriis detrahunt. » Accuratus vero, quantum accepimus (neque enim is liber ad nostras manus pervenit), ab Aloysio Bardinio (32) Bessarionis vita pertractata fuit.

IV. Inter plurima ea scripta, quibus dogma de Spiritu sancti ex Patre Filioque processionem propugnavit (33), non ultimum locum sibi vindicat responsio ad illa ex Marci

(21) Vide not. 16. De hoc Gennadio vide Historiam patriarchicam ab a. 1454-1578 a M. Crusio translata ed. Bonn. 1849, p. 78-94. Hist. politicam, p. 31, 32. Cuper l. c. p. 196-197, n. 1181 seq.

(22) Vide Scholar. ep. ad cives suos ecclesiasticos et seculares, apud Fabricium, l. c. p. 367, 366, et ejus. Responsum ad ultima Marci verba apud Renaudotium op. cit.

(23) Allat. l. c. p. 124: 'Απολογία οὐ τοῦ Σχολαρίου ἔχεινον γὰρ φθάσας ὁ θάνατος τὸ κοινὸν χρέος καὶ μὴ εἰπὼν, ἄλλος αὐτ' ἔχεινον ἀπολογεῖται.

(24) Gennadium II, antea Scholarium, qui anno 1432 ut monachus fortiter unionis renovationi resisterat et post expugnatam a Turcis Constantinopolim a. 1453 ad patriarchatum promotus est, per quinquennium et aliquot menses thronum tenuisse et postea abdicato præsulatu in monasterio Joannis Baptistæ degisse communiter traditur. Vide texus nota 21 citatos. Hinc non ante Gregorii III obitum (1459) ejus mors statui potest.

(25) Vide ejus verba apud Allatum l. c. Cf. ib. p. 125, 162.

(26) Orientis Christiani tome I, p. 653.

(27) Natus anno 1396 vel 1395 Cf. Bernhardt Granariss der griech. Litteratur 1852, t. 1, p. 631, 632.

(28) Phranzæ Chronicon, l. II, c. 47, id asserit, ab aliis tamen non sine gravibus rationum momentis negatur.

(29) Sed jam ante hunc reditum, nimirum die 18 Dec. 1459, Florentiæ cardinalis creatus est. Raynaldus ad a. 1459, n. 41. Titulum habuit SS. quoddecim apostolorum.

(30) Plerique tamen Ravennæ die 18 Nov. 1472, cum diem supremum obisse tradunt.

(31) Sed Aristotelicam non minus philosophiam calluisse Bessarionem vel hoc ipsum quod nunc edimus opus patet, sicut et ejusdem ad dicta Plotonis in Aristotelim (Cod. Monac. 27, f. 84 b. 85 a.), breve scriptum aliaque plura, quæ recenset Fabricius, l. c. p. 424 seq., generatim Bessarionis libri dispersi variis in locis reperiuntur. Epistola ad Theodorum existit in Monac. cod. 27, f. 82-84; ejus responsio ad Andronicum data Viterbii 5 Junii 1462, et epistola data ibidem 19 Maii 1462 in Cod. Escorial. φ, III, 15, n. 231, succ. 15 (vide E. Miltner catal. ed. Paris., 1848, p. 177, 178), opus de Eucharistia in cod. Marc. 527, f. 116 seq.

(32) Comment. de vita et rebus Bessarionis cardinalis Nicæni, Romæ 1777.

(33) Hæc vero potiora eorumdem sunt:

1. Oratio dogmatica de unione, 10 capita, Hard.

Eugeniei syllogisticis capitibus, quæ a Scholario non refutata fuerant. Id laboris, uti jam dictum est, suscepit Gregorii III patriarchæ, jam Romæ degentis, precibus commotus. Quod Joannes Plusiadenus et codices supra jam recensiti aperte testantur (34). Neque tamen uno eodemque tempore cuncta pertractavit: verum prius ad primum caput, quod omnium gravissimum censebat, respondit, et pro cæteris dissolvendis canones quosdam generales statuit; verum cum Gregorius his non contentus etiam reliqua argumenta, ne uti inenodabilia relicta esse pluribus viderentur, eodem modo refutari flagitaret, postea et hæc singula pertractavit opusque totum absolvit. Id non solum in codicibus adnotatur (35), verum etiam in opere ipso videre est. Nam in præfatione ad capituli primi solutionem diserte ait, se reliqua argumenta ulpote omnino minoris momenti prætermittere, eaque facile quemvis solvere posse, qui ob oculos habeat quæ in præsentia sit disputaturus. Deinde post verba illa καὶ παρρησιάζεσθαι τὴν ἀλήθειαν, ut suo loco infra notatur, in fine prolixi ad hoc cap. 1 responsi, novæ sane tractatio verbis illis Ἀλλ' ἡμεῖς μὲν incipitur et clare testatur, se ad primum argumentum dicta sufficientia plano existimasse, velle tamen obedire Gregorio reliquorum sophismatum confutationem flagitanti. Unde veluti in duas partes Bessarionis dissertatio apologetica dividitur, quarum prior primum dissolvit argumentum et canones quosdam generales constituit, posterior vero reliqua viginti argumenta minus fuso calamo perstringit. Quod ad tempus spectat, quo hæc Bessarion conscripsit, necessario intra annos 1445 et 1459 id collocandum est, cum Gregorius, qui a. 1459 vita functus est, jam fuerit patriarcha. Scripta sunt post epistolam ad Alexium Lascarium (36), et plerique alia ejusdem argumenti opera (37).

V. Confutatio hæc 21 capitum syllogisticorum in variis codicibus manuscriptis reperitur (38). Exstat in Vaticano 1428, f. 176 a — 210 a, in Marciano 527, n. 2, f. 58—92, in Monacensi 27, f. 224 a — 235 b, et in Laurentiano cod. 14, n. 14, plat. x. Ex Monacensi eam descripsimus et, quandiu tenuit, magna ex parte nostrum apographum cum Marciano codice, quoad initium etiam cum Vaticano, contulimus.

VI. Appendicis adinstar hic adjecimus nonnulla breviora Marci Ephesin scri-

Conc., t. IX, p. 319 seq. Monac. 27, f. 1-27. Marcian. 527 (XCII. 6), f. 17-44.

2 Orat. ad concil. Flor. Hard. Conc., t. IX, Mon. 27, f. 75-79.

3. Epistola ad Alexium Lascarium Philanthr., dicta Antidotus Hard. l. c. p. 1045 seq. et apud Arcud. Mon. 27, f. 27-36.

4. Apologia adversus G. Palamam pro Joan. Vecci Epigraphus ed. ab Arcudio, in Mon. 27, f. 57-72. Marcian. cit. f. 1-10. Vatic. 1428, f. 279-295.

5. Responsio ad quatuor argumenta Maximi Planudæ ed. Arcud. Mon. 27, f. 72-74. Marcian. cit. f. 54.

6. Epistola catholica sive encyclica ad Græcos sedis Constantinopolitanæ subjectos. — Ed. Arcud.

(34) Post verba nota 17 alata ita pergit: Γενόμενος οὖν ὁ μακαρίτης πατριάρχης ἐν Ῥώμῃ, ἤσκησε τὸν σοφώτατον καρδιάνην τὸν Νικαίας (sic cum Mon. 27, f. 222, b legendum, non cum Allatio πατριάρχην τὸν Νικαίας), ὅπως τὰ ἐπιλοιπα (al. τὰ πλοῖα) ἀπαλογηθῆ ὄντος τοῦ Ἐφέσου κεφάλαια, μὴ ποῦ, ψησὶν, εὐριθῶσιν ἀνεξέταστα, καὶ δόξῃ τοῖς ἀπλουστεροῖς, ὅτι καταλείφθησαν ὡς ἀναντιρρήτα: ἐπιναύσας δὲ τῇ αὐτοῦ αἰτήσει ἀπεσκορῆκισεν αὐτὰ ὀλίγοις ἀρκαστοῖς λόγοις. « Cum vero beatus memorie patriarcha Romam pervenisset, rogavit sapientissimum cardinalem Nicenum, ut ad relicta absque responsione Ephesii capita responderet, ne (ut aiebat), si indiscussa reperta fuerint, simpliciores imaginarentur, ea relicta sic esse, quia illis contradicere nemo poterit. Annuit ei exoranti Bessarion brevibusque contentus sermonibus ea profligavit. »

(35) Mon. 27, f. 2 a, in indice capitum: Ἐπεὶ κεφάλαια τοῦ αὐτοῦ Ἐφέσου, ἃ οὐκ ἐφθασεν ἀπολογηθῆναι ὁ Σχολάριος, καὶ ἀπεκρίθη ταῦτα ὁ κύριος

μου Νικαίας αἰτήσαι καὶ παρακλήσαι τοῦ μακαρίτου Γρηγορίου τοῦ πατριάρχου, γενομένου ἐν Ῥώμῃ ἐν τῷ πρώτῳ δὲ κεφαλαίῳ ἕνα γενναῖον καὶ θαυμαστὸν λόγον ἐποίησατο, ἐν ᾧ καὶ κανόνας τρεῖς ἐξέθετο δεκτούς, ὡς καὶ τῆλλα διὰ τοῦτου εὐχερέστατα λυθῆσανται. Ἀλλ' ὁ μακαρίτης Γρηγόριος καὶ τῶν ἄλλων ἐδείχθη ἀπλογίαν δοῦναι, ὃ καὶ γέγονεν, ὡς ἐκεῖ εὐρήσεις κατὰ τάξιν ἐκτεθεῖ ἕνα. « Alia capita ejusdem Ephesii, quæ Scholarius non potuit amplius refutare. Respondit ad hæc dominus meus Nicænus autistes, rogante et ahortante beato Gregorio patriarcha, qui Romæ degens. In primo autem capite nobilem et admirabilem sermonem fecit, in quo etiam tres exposuit canones, ostendens, etiam cætera exinde facillime solvi posse. Verum beatus Gregorius rogavit, ut et contra reliqua apologiam conscriberet. Quod et factum est, ut ibi invenies secundum ordinem exposita capita. »

(36) Hanc in opere nostro commemorat, ut v. gr. ad cap. 1.

(37) Certum omnino non est, Gregorium jam Romæ degisse, cum Bessarionem ad reliqua Marci capita revocanda invitaret. Poterat et per epistolam id eum rogare, quam Constantinopoli adhuc scripserit. Imo cum nullum vestigium appareat, quo Gregorii abdicatio concludatur, et cum Ephesium Marcum quævis adhuc vivum interpellat aucter, facile admitti potest, Bessarionem hæc intra annos 1445-1447 conscripsisse. Scholarius vero susceperat, cum nondum Gregorius ad patriarchatum promotus esset, adeoque ante annum 1445, et probabiliter non multo post Florentinam synodum, simul ac ea Marci capita, quibus iste fortassis jam Florentiæ manum admovebat, publicata fuerunt.

(38) Vide Montfaucon Biblioth. mss. p. 510.

pta (a), ex quibus concilii Florentini historia in nonnullis apte illustrari potest. Juvat hoc loco catalogum texere librorum a Marco editorum, qui nobis hucusque occurrerunt. Sunt vero hi :

1. Homiliæ seu Orationes duæ de purgatorio Ferrariæ habitæ (39).
2. Homilia quod divina munera non a Dominicis tantum verbis sanctificantur, sed etiam ab oratione et benedictione virtute Spiritus sancti (40).
3. Epistola ad Georgium Scholarium, qua ipsum reprehendit quod ad Latinos desciverit. (Hanc epistolam in Appendice, n. 1 edidimus.)
4. Solutiones dubiorum quorundam ipsi propositorum (41).
5. Dialogus de additione a Latinis Symbolo inserta. (In Append. n. 4.)
6. Epistola ad Theophanem monachum, qua laudat ejusdem scripta contra unionem cum Latinis (42).
7. Epistola altera ad eundem, quam in Append. n. 2 dedimus.
8. Epistola circularis ad omnes ubique terrarum degentes et insulas inhabitantes de synodo Florentina (b).
9. Epistola ad Joannem Palæologum imperatorem, cujus laciniam exhibet Allatius de synodo Photiana p. 549. (Append. n. 5.)
10. Capitula syllogistica nunc a nobis edita.
11. Professio fidei a Gregorio patriarcha refutata.
12. Epistola ad Georgium presbyterum contra ritus et sacrificia Romanæ Ecclesiæ (43).
13. Antirrheticus contra Andream Colossensem.
14. Apologia de fuga sua ann. 1440 conscripta.
15. Tractatus contra encyclicam Bessarionis.
16. Ultima verba ad Georgium Scholarium. (Append. n. 3.)
17. Homilia in orationem Dominicam (44).
18. Carmina et hymni in Deiparam (45).
19. Epistolæ plures (46).

(39) Taste Montefalconio, in Bibl. Coisl. p. 406, in cod. Coisl. 289 (ol. 337) legitur : Μάρκου Ἐφέσου ἑμίλια ρηθεΐσα ἐν Φερράριᾳ τῆς Ἰταλίας πρὸς τοὺς καρδινάλιους καὶ ἑτέροισι τῶν Λατίνων διδασκάλους περὶ τοῦ δοξαζομένου παρ' αὐτοῖς καθαρῶν πυρός. Initium : Ἐπειδὴ μετὰ ἀγάπης ἀποκρίνασθαι πρὸς τὰ παρ' ὑμῶν εἰρημένα . . . Existat infraque oratio in cod. Paris. 1218, sæc. xv, catal. p. 256, n. 2, 3 (n. 4 est refutatio objectionum).

(40) Ὅτι οὐχ, ὡς νομίζουσιν οἱ τὰ πλείστα κεινοτόμοι Λατίνοι: ἐν τῇ ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ τελειοῦσι τὰ θεῖα δῶρα τὰ δεσποτικά ρήματα παρὰ τοῦ ἱερίως λεγόμενα, ἀλλ' ἡ τῆς εὐχῆς δύναμις μετὰ ταῦτα, ὡς ἡ ἡγετέρα ὁρθόδοξος Ἐκκλησία δοξάζει. Initium : Ἡμεῖς ἐκ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων καὶ τῶν διαδοξαμένων αὐτοῦ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας τὴν τῆς μυστικῆς λειτουργίας ἐκθεσι. Existat in cod. Mon. 256 f. 127, in cod. Coisl. 290, (ol. 332. Vide Montefalconium l. c.) Paris. 1218, n. 9 (Catal. l. c.). Cf. et Paris. 1261, et typis edita ad calcem Liturgiarum SS. Jacobi, Basilii et Chrys. ed. Paris. 1500. f. p. 138. Latine in Liturg. Cl. de Sanctis Antwerp. 1502. 8, p. 82.

(41) Leguntur in cod. Paris. 1218, n. 11 et in Mon. 256, f. 136 seq. sub titulo : Λύσεις πρὸς τινὰ ἀπορήσαντα τὰς περὶ τὰς ἀπορίας. α' Ἐρώτησις. Πῶς σὺ σχηματὸς ἐστὶν ὁ Θεός; Ἀπόκρισις. Ὁ Θεὸς σχῆμα οὐκ ἔχει, οὔτε ἀνθρώπινον, οὔτε ἄλλου τινὸς ὅπως τῶν αἰσθητῶν· ἐστὶ γὰρ ἀσώματος καὶ ἀόλου· πᾶν τὸ ἀσώματος ἀνάγκη μὴδὲ σχῆμα ἔχειν. Sunt questionos numero viginti.

(42) In citato cod. Monac. 256 legitur f. 143 epistola Theophanis hoc titulo : Τῷ θεοσιώτῳ καὶ εὐλαβεστάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν κύρ Ἰωάννη τῷ Παλαιολόγῳ ὁ εὐτελής καὶ ἐλάχιστος ἐν ἱερομονάχοις Θεοφάνης ὁ ἐν τῷ βουνῷ τῆς Μονοβύζου τῶ ἐν νήσῳ Ἰμβρω. Initium : Ἀπολειφθεῖν οὐ τις ἂν οἴμαι τῶν πάντων. Sequitur f. 146 ejusdem Σύνταγμα exordians : Τὴν καὶ ἡμᾶς τῶν Χριστιανῶν εὐσέβειαν τε καὶ ἀληθῆ πίστιν, ἥπερ παραλαβόντες ἔχομεν. In fine scholion f. 155 b : Ταῦτα γὰρ πρὸς τὸν Ἐφέσου ἐπέμφθησαν παρὰ τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κύρ Θεοφάνους . . . ὄντος τοῦ ἁγίου τοῦ Ἐφέσου τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἵνα προσκομιση τῷ βασιλεῖ, εἰ οὕτω φανῶσιν ὁρθὰ τὰ γραφέντα, ἃ καὶ διεξάμενος ὁ ἅγιος οὐ μόνον ἐπήνεσεν αὐτὰ, ἀλλ' ὅτι καὶ ἀντέγραψε πρὸς ἐκείνον ταῦτα. Sequitur f. 155 b, Marci epistola : Τὴν γραφὴν τῆς ἀγιωσύνης σου δεξάμενος παραμυθίαν οὐ μικρὰν ἔσχον.

(43) In cod. Mon. 256, f. 304-305, legitur Marci scriptum περὶ τῶν ἐκφρασομένων τῇ θεῖᾳ εὐχῇ ρημάτων, ἡγουν τοῦ, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλθέσθον με. Initium : Ὅση μὲν ἡ τῆς εὐχῆς δύναμις καὶ οἷα δωρεῖται τοῖς κεχρημένοις . . . Fragmentum epist. Marci ad Georg. presbyt. dat Allat. c. Croygithou exere. xi, p. 190.

(44) Cod. Paris. 2075.

(45) Cod. Paris. cit.

(46) Cod. Paris. 965, 1191, 1218, 1286, 1293, 1310, 1527, 2005, 2075.

(a) Marco sua reddidimus. Vide inter ejus opera, infra Edit. Παπα.

(b) Ea est quam sibi refutandam sumpsit Gregorius Marnas. Vide tomum superiorem. Integro edita est in ΤΟΜῳ ΑΤΑΠΠΕ Dosithei. Edit.